

Dragomir Vojnić*

UDK 330.342.14:330.342.151
JEL klasifikacija P17, P20

KRIZA SUVREMENOGA KAPITALIZMA (S POSEBNIM OSVRTOM NA KRIZU REALNOGA SOCIJALIZMA I KRIZU SAMOUPRAVNOGA SOCIJALIZMA)

Svjetski kapitalizam kao da ništa nije naučio iz svjetske krize tridesetih godina 20. stoljeća. Nakon polustoljetnoga postojanja društva blagostanja i relativno stabilnih odnosa među radom i kapitalom, svjetski kapitalizam kao da je jedva dočekao četvrtu tehnološku (informatičku) revoluciju. I to ne samo zbog toga da bi se koristio tehničkim napretkom, nego i da bi dobio „good excuse“ za potpuno promijenjen odnos prema radu. Umjesto zadržavanja sličnoga ponašanja (u raspodjeli benefita tehničkog progressa kao i u prve tri tehnološke revolucije) kapital se odlučio za velike promjene (koje još uvijek traju) na tržištu rada, a koje su značile sve veće slobode za kapital i sve manje slobode za rad. U vrijeme posljednja tri desetljeća kapital je na osnovi ICT čimbenika ostvario ogromno povećanje profita i superprofita. Nasuprot tome, plaće i nadnice su stalno osjetno opadale i kupovna se moć smanjivala. Do eksplozije je najprije došlo, po prirodi stvari u epicentru, a to je SAD. Nastavak je slijedio u Europi i u svijetu. Uslijedila je ponovo u tijeku osam desetljeća apsurdna situacija. Osnovna proturječnost (pa i bolest) kapitalizma koja je uslijedila djelovanjem nevidljive ruke Adama Smitha i koja ja sadržana u društvenome radu i u privatnom prisvajanju, morala je vidljive ruke Johna Maynarda Keynesa liječiti aktivnom ekonomskom politikom.

Ogromna sredstva u posjedu države, tj. poreznih obveznika - radnika, morala su se angažirati u cilju spašavanja kapitalizma i kapitalista.

U takvoj se situaciji intenziviraju političke i znanstvene inicijative u smjeru traženja boljih alternativnih rješenja.

* D. Vojnić, znanstveni savjetnik emeritus Ekonomskog instituta, Zagreb

Kriza realnoga socijalizma uslijedila je zbog negiranja tržišta i demokracije. Kineski je socijalizam pravovremeno odustao od iste opasnosti. Samoupravni socijalizam izgorio je u vatri eksplozije balkanskoga nacionalizma. Razlozi su čisto politički. Naša današnja razina materijalnoga razvika nastala je i u vrijeme postojanja i djelovanja samoupravnoga socijalizma. Istu ćemo razinu blagostanja morati počekati još koju godinu.

Ključne riječi: kriza, kapitalizam, profit, kapital, rad, realni socijalizam, kineski socijalizam, samoupravni socijalizam.

Preambula

Suvremeni se svijet po drugi put posljednjih osamdeset godina našao u velikoj krizi. Ta je činjenica i sama po sebi pokrenula, ne samo one političke i poslovne čimbenike koji se moraju neposredno boriti s ublaživanjem i svladavanjem krize, nego i znanstvenike, osobito one u području društvenih znanosti.

U tome je kontekstu uža redakcija časopisa Društva ekonomista Hrvatske Ekonomski pregled odlučila da ovim činjenicama problematike posveti posebnu pozornost.

Sretnim stjecajem okolnosti u pripremi za objavljivanje našla su se za ovu prigodu veoma vrijedna dva članka. Jedan je napisao vodeći i u svijetu poznati ruski ekonomist Oleg Bogomolov pod naslovom „Pouka globalne krize“. Akademik Oleg Bogomolov mnogo je godina bio direktor vodećega instituta Ruske akademije znanosti koji je djelovao pod nazivom „Institut za međunarodne ekonomske i političke studije“. Taj je Institut još od Hruščovljeve reforme (na početku šezdesetih), pa sve do danas ostvarivao tijesnu suradnju s Ekonomskim institutom Zagreb.

Akademik Bogomolov bio je u vrijeme perestrojke, a još i danas, savjetnik predsjednika Gorbačova. Autor je velikoga broja članaka i knjiga s područja reforme i međunarodnih odnosa. Drugi spomenuti rad napisao je Milan Mesarić, znanstveni savjetnik emeritus Ekonomskoga instituta Zagreb. On pripada onim autorima znanstvenicima koji su kod nas objavili najveći broj radova koji se (u najširem smislu) odnose na krizu kapitalizma i na mogućnosti traženja alternativnih rješenja.

Glavni i odgovorni urednik časopisa Ivan Teodorović došao je s idejom da bi u kontekstu i spomenuta dva priloga i relevantnih karakteristika aktualnoga trenutka valjalo nešto reći i o širem povijesnom i političko-ekonomskom pristupu i problemima suvremene krize i problemima traženja izlaza iz te krize, uključujući i alternativna rješenja. Budući da sam u redakciji (nasreću ili nažalost, ovisno o tome vrednuje

li se starost kao ograničenje ili kao prednost) jedini koji može na osnovi vlastitoga svjedočenja pisati u povijesnoj retrospektivi, urednik je predložio mene kao pisca ovoga priloga. Tu je inicijativu prihvatio i predsjednik Izdavačkoga savjeta i predsjednik HDE, Ljubo Jurčić. Prihvaćajući se ove zadaće unaprijed se ispričavam svima onima koji misle da je to mogao učiniti i netko mlađi. Također se ispričavam što ću u svome pisanju imati, da tako kažem, i neke didaktičke pretenzije. To jednostavno zato što se u nas uobičajila praksa da se u kontekstu analize i ocjene reforme socijalizma i kapitalizma neki pojmovi nedovoljno jasno diferenciraju.

Specifičnost je ovoga priloga i to što se on ne zasniva samo na odgovarajućoj (domaćoj i svjetskoj literaturi), nego i na sudjelovanju i svjedočenju autora o nekim važnim prijelomnim događanjima, posebno u tijeku protekloga stoljeća.

Predsjednik Izdavačkoga savjeta časopisa Ekonomski pregled Ljubo Jurčić autora je ovoga priloga nazvao posljednjim Mohikancem. Pritom je mislio na činjenicu da je autor ovoga priloga cijeli svoj radni vijek i znanstvenu karijeru proveo na istraživanju prijelomnih i reformskih događanja u zemlji i u svijetu. U cijelome nizu tih događanja posebno je potrebno istaći Rezoluciju Informbira iz godine 1948. Jimmy Carter kao visoki časnik Šeste flote koja je u to vrijeme kružila Sredozemljem u blizini Jadrana povodom pojave te Rezolucije rekao je svome bliskom prijatelju, također visokom časniku Šeste flote Georgu Macesichu da poslije Rezolucije Informbira u svijetu više ništa neće biti isto. I tako je i bilo. Samo dvije godine poslije - godine 1950. na prostorima bivše zajedničke države Jugoslavije počeo se razvijati jedan potpuno nov društveno-ekonomski i politički model, zasnovan na tržištu, na radničkoj demokraciji i na samoupravljanju. Taj je model od samoga početka privukao veliku pozornost svjetske, a osobito ekonomske, znanosti i politike.

Pojava toga modela zapravo je značila početak kraja boljševičke opcije i realnoga socijalizma. To su najprije i najbolje shvatile i znanost i politika u SAD. Jimmy Carter kao guverner države Georgie dao je inicijativu za institucionalizaciju Dana prijateljstva Georgie i Jugoslavije. Poslije je Jimmy Carter postao predsjednik SAD. Uslijedila je institucionalizacija Dana prijateljstva Floride i Jugoslavije. Na najljepšem mjestu Državnoga sveučilišta Floride izgrađena je Jugoslav House u okviru kojega je sveučilišta započeo rad Centra za jugoslavensko-američku suradnju, istraživanja i razmjenu. Direktor Centra bio je, već spomenuti George Macesich, tada već jedan od vodećih američkih ekonomista monetaraca. Centrom je koordinirao Zajednički jugoslavensko-američki savjet sastavljen od profesora znanstvenika sa objiju strana. Taj je Centar dugi niz godina, sve do 1991., ostvarivao intenzivnu znanstvenu suradnju s našim Sveučilištima, fakultetima i institutima. U tu su suradnju sa Hrvatske strane posebno bili uključeni Ekonomski institut, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu i Međunarodno sveučilište u Dubrovniku. Guverner Floride svake je godine na Dan prijateljstva Jugoslavija-Florida, cijelu sjednicu Vlade posvećivao radu Centra, na kojoj su uvijek bili nazočni i predsjed-

nik i članovi Zajedničkoga savjeta. Predsjednik Zajedničkoga savjeta bio je u tijeku svih godina Dragomir Vojnić. Kao što je Jimmy Carter od samoga početka i predviđao - u svijetu više ništa nije bilo isto. Pojavio se nov respektabilni svjetski čimbenik u vidu Pokreta nesvrstanih. Taj je Pokret odigrao presudnu ulogu sprečavajući da se hladni rat ne transformira u vrući rat.

Velika događanja uslijedila su u svijetu realnoga socijalizma. Mjeseca studenoga godine 1962. održan je plenum CK SK SSSR na kojem je Hruščov pokušao započeti s modelom koji se zasniva na tržištu, na radničkoj demokraciji i na samoupravljanju. Autor ovoga priloga osobno je sudjelovao u pripremi ovoga događaja.

Nažalost, pokušaj Hruščova nije uspio, ali se ukupna idejno-politička atmosfera, koju je karakterizirao antitržišni dogmatizam osjetno poboljšala. Ekonomski institut, Zagreb i dalje je ostao u neprekidnoj suradnji s ruskim institutima i ekonomistima. Posebno sa Institutom akademika Olega Bogomolova. Godine 2000. u tom je Institutu održano veliko međunarodno savjetovanje na kojem se kao moderator pojavio i Gorbačov. Autor ovoga priloga i urednik ovoga časopisa Ivan Teodorović bili su među referentima na tome Savjetovanju.

Sve u svemu, u razdoblju reforme i tranzicije bilo je više prijelomnih događanja na osnovi kojih je autor mogao stvarati i vlastite znanstvene prosudbe. Eksplozija balkanskoga nacionalizma nanijela je ogromne materijalne, moralne i povijesne štete tako da je došlo do zaborava onih društveno-ekonomskih i političkih događanja kod nas koja su mnogo godina plijenila pozornost i svjetske znanosti i svjetske politike. Na dnevnome su se redu našli i falsifikati nekih događanja. To se posebno odnosi na neke povjesničare iz mlađega naraštaja, a isto tako i na neke filmske redatelje. Na to nas upozoravaju i neki prijatelji iz drugih zemalja. Osobito iz Amerike i Rusije. Znanstvenici, posebno ekonomisti i povjesničari, imaju moralnu i znanstvenu obvezu spriječiti falsificiranje i prepuštanje zaboravu naše novije ekonomske povijesti.

1) Neke naznake političko-ekonomskog pristupa

Političko-ekonomski pristup raspravi o problemima takvoga karaktera i sam po sebi nameće podsjećanja na neka ključna pitanja iz povijesti političke ekonomije. To se posebno odnosi na činjenicu da je povijest političke ekonomije zapravo povijest vlasništva, a to znači društvenih odnosa. U tom se kontekstu u prvi plan razmatranja moraju staviti dvije središnje institucije naše civilizacije, a to su tržište i demokracija. Tržište je neupitno središnja institucija političke ekonomije. Upravo je impresivna vidovitost velikana političke ekonomije Adama Smitha

(prije više od 230 godina) koji je prve odjeljke svoje knjige „Bogatstvo naroda“¹ posvetio tržištu i uvjetima njegovoga širenja, kao da je već onda imao viziju globalizacije. Istini za volju, nešto je slično napisao i Lenjin,² ali gotovo jedno i pol stoljeća kasnije, u svome djelu „Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma“. Razlika je velika ipak to što u vrijeme Adama Smitha nisu postojale nikakve povijesne pretpostavke koje bi navodile na razmišljanje o mogućem traženju alternativnoga modela kapitalizma. Spomenuto Lenjinovo djelo, međutim, nastalo je u vrijeme kada se o takvim alternativama, ne samo moglo razmišljati, nego kada su uslijedili i određeni pokušaji usmjereni na to traženje.

U tom se kontekstu valja prisjetiti da su se sva velika prijelomna društveno-ekonomska događanja u proteklome stoljeću javljala u uzročno-posljedičnoj vezi sa proturječjima tržišta i demokracije kao središnjim institucijama naše civilizacije. Kada govorimo o proturječju tržišta, onda obično mislimo na dvije strane medalje. Jedna dobrodošla i pozitivna i drugu kao manje dobrodošla i manje pozitivnu. Prva se pozitivna strana medalje odnosi na činjenicu da tržište u svome slobodnom djelovanju nagrađuje sposobne i uspješne i kažnjava one manje sposobne i neuspješne. Druga manje pozitivna strana medalje odnosi se na činjenicu da tržište u svome slobodnome djelovanju ima za posljedicu da bogati postaju još bogatiji, a siromašni postaju još siromašniji. Ta se pojava manifestira i na domaćem i na međunarodnom planu. Stravična slika suvremenoga svijeta na početku ovoga stoljeća veoma je dobro i dokumentirano dana u studiji Svjetske banke *Attacking Poverty*.³ Ta je stravična slika rezultat te druge, manje pozitivne strane tržišta. Tržišni je fundamentalizam i u Hrvatskoj ostavio tragove.⁴ Pozitivna je strana demokracije što su svi ljudi, građani pred zakonom jednaki. Manje je pozitivna strana demokracije, međutim, što je ona u problematici socijalnih prava i ostvarivanja načela socijalne pravde neutralna. A to znači da u jednom društvu mogu veoma dobro funkcionirati i tržište i demokracija, a da u isto vrijeme to društvo bude potpuno asocijalno i bez ikakvoga aktivnoga odnosa prema ostvarivanju načela socijalne pravde. To znači da razina socijalne države i ostvarivanje načela socijalne pravde ovise o „društvenim dogovorima“ koje odgovarajuće političke snage mogu definirati za svaku zemlju. Nije ni potrebno posebno naglašavati da to u konkretnoj praksi svake zemlje ovisi o odnosima političke moći, tj. o karakteru onih političkih snaga i političkih stranaka koje u određenoj zemlji postoje. Valja odmah reći da spomenute činjenice mogu davati osnovu i za određeni optimizam i za određeni pesimizam kada su u pitanju socijalna država i ostvarivanja

¹ Adam Smith: „Bogatstvo naroda. Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda.“ Poslovni dnevnik, MASMEDIA, Zagreb.

² Vladimir Ilić Lenjin: „Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma“, Kultura, Beograd 1947.

³ The World Bank: *Attacking Poverty – World Development Report 2000/2001*. Washington.

⁴ World Bank Croatia. *Economic Vulnerability and Welfare Study*, June, 2000.

načela socijalne pravde. Ta prosudba posebno vrijedi u kontekstu promišljanja o mogućnostima traganja za alternativnim modelom kapitalizma koji je u latentnoj krizi koja se neprestano ispoljava u izrazu manjih ili većih društvenih kriza i potresa.

U svakom slučaju, spomenuta studija Svjetske banke veoma dobro ilustrira stanje siromaštva i bogatstva suvremenoga svijeta koje na svoj način aproksimira rezultate djelovanja središnjih institucija naše civilizacije u različitim zemljama i u različitim uvjetima. Ta slika suvremenoga svijeta veoma dobro ilustrira sve proturiječnosti kapitalizma kao svjetskoga vladajućega sustava. Političko-ekonomske osnove kapitalističkoga načina proizvodnje polaze od činjenice da je funkcija cilja toga sustava izražena u maksimizaciji profita. U tome se izražava i povijesni oblik djelovanja zakona vrijednosti u kapitalizmu. Događanja u suvremenome svijetu pokazuju koliko je političko-ekonomska zakonitost izražena u maksimizaciji profita postala vrhovni i apsolutni gospodar duša i tijela.

Profit je postao alfa i omega i vrhovni gospodar svih događanja u suvremenome svijetu, i to u privredi i u društvu. Ogromnu snagu profita u suvremenome svijetu najbolje izražava činjenica da svega oko 15% stanovništva posjeduje oko 85% ukupnoga bogatstva. Odnosi koji se stvaraju, posebno u uvjetima jačanja globalizacijskih trendova i razvijanja nove ekonomije u uvjetima dominacije doktrine ekonomskoga neoliberalizma, sve više postavljaju na dnevni red ona vječita pitanja i vječite dileme o prirodi čovjeka. Da li je zla priroda čovjeka njemu inherentna, bez obzira na uvjete življenja i pojavu eksploatacije čovjeka po čovjeku, ili su društveni odnosi oni koji djeluju na ljudsku prirodu u smjeru dobra i zla. Uvažiti prvu pretpostavku kao točnu značilo bi velik pesimizam, pa i defetizam u traganju za boljim rješenjima društvenih odnosa. Srećom, većine onih koji prosuđuju da su društveni odnosi, a ne ljudska priroda odlučujući u svim prijelomnim događanjima suvremenoga svijeta, daju osnove optimizmu u traganju za boljim alternativnim rješenjima.⁵

U tom je kontekstu veoma važno zamijetiti stavove jednoga od moralno-političkih velikana protekloga stoljeća. Papa Vojtila dao je u socijalnom nauku Katoličke crkve sve one odrednice koje mogu upućivati na traženje alternativnih rješenja. Pozitivni stavovi koji u novije vrijeme dolaze o Marxu i marksizmu, osobito o radovima mladoga Marxa, na što podsjećaju, ne samo pokojni papa Vojtila u prošlosti, nego i Vatikan u sadašnjosti, daju određene nade i poticaje u traganju za alternativnim rješenjima. Radovi koje je u posljednjim godinama objavio velikan ekonomskih znanosti - Nobelovac Joseph Stiglitz, daju također određene nade.

⁵ Vladimir Veselica: „Globalizacija i nova ekonomija“, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatsko društvo ekonomista i dr. Zagreb 2007.

Svemu tome vjerojatno pridonosi i činjenica da i tehnološki determinizam koji je posebno ojačan u tijeku djelovanja četvrte tehnološke informatičke revolucije, daje još dodatne poticaje traganju za novim boljim i pravednijim društvenim odnosima suvremenoga svijeta. U svemu je tome zasad samo jedno jasno: dok punom snagom djeluje osnovna proturječnost kapitalizma izražena u društvenom radu i privatnom prisvajanju, kapitalizam će biti u latentnoj krizi. Cijena rješavanja te krize i traženja alternativnih rješenja biti će toliko manja, što brže pozitivna snaga društvene svijesti većine nadjača negativnu snagu pohlepe manjine u borbi za maksimizacijom profita. Na kraju će se sve to prije ili poslije morati riješiti ili zaoštavanjem sukoba ili putem traženjem sporazumnih rješenja među radom i kapitalom. Sudeći po onome što smo već naveli o ulozi i o mjestu središnjih institucija naše civilizacije, a to znači tržišta i demokracije, moguća su traganja za pozitivnom alternativom.

U svakom slučaju, nešto dugoročnije gledano, promjene u obliku alternativnih rješenja, ne samo da su moguće, nego su i neizbježne. Kriza suvremenoga kapitalizma, praćena velikim potresima, štetama i patnjama velike mase ljudi zbog gubitka zaposlenja i pada standarda življenja, vjerojatno će procese traženja boljih rješenja ubrzati, a ne usporiti.

2) Najvažnija prijelomna događanja u proteklome 20. stoljeću

Svjedoci smo druge velike krize kapitalizma u vremenskoj razdoblju od osamdeset godina. I prva velika kriza iz tridesetih godina 20. stoljeća i ova kriza koja je u tijeku imaju, razumije se, iste uzroke. Sintetički je uzrok osnovna proturječnost kapitalizma, a to je društveni rad i privatno prisvajanje. Konkretna manifestacije i osnovne proturječnosti javljaju se u uzročno-posljedičnoj povezanosti središnjih institucija naše civilizacije, a to su tržište i demokracija.

Velika kriza iz tridesetih godina dogodila se kao svojevrsna eksplozija kumuliranih proturječja koja su nastala za vrijeme dugoga djelovanja nevidljive ruke Adama Smitha, tj. mnogogodišnjim djelovanjem slobodnoga tržišta. Spas iz ove velike krize morao se tražiti u osloncu na aktivnu politiku države, a to znači u osloncu, ne više na nevidljivu ruku djelovanja slobodnoga tržišta, nego na veoma aktivnu ekonomsku politiku koja se oslanja na teoriju i na veoma vidljivu ruku Johna Maynarda Keynesa. Bez namjere ulaziti u bilo kakve podobnosti povezane i s učenjem Johna Maynarda Keynesa i sa brojnim važnim trenucima izlaska iz krize i koji su, zapravo, spasili kapitalizam, spomenut ću samo dvije činjenice, a moglo bi se reći dvije povijesne pouke. Prva je spoznaja da slobodno tržište i nevidljiva ruka Adama Smitha nisu sami po sebi dovoljni za trajan djelotvor-

ni razvitak. U tome kontekstu valja spomenuti čuveno djelo Johna Maynarda Keynesa još iz godine 1926. „The End of Laissez faire“ a isto tako i Vladimira Stipetića: „Laissez faire, kao ekonomska politika“.

Druga je spoznaja o organiziranom svjesnom djelovanju, „Vidljive ruke“ i aktivne ekonomske politike i planiranja. Na osnovi te spoznaje osnovane su i odgovarajuće međunarodne institucije. U tome su kontekstu nastale i Svjetska banka i Međunarodni monetarni fond. Ta su događanja dala dobre osnove i za traženje boljih i snošljivijih rješenja u odnosima rada i kapitala. Djelovanjem značajnih društvenih radničkih snaga preko sindikata i radničkih i socijaldemokratskih stranaka, pored tržišta i demokracije sve je veću ulogu dobivalo načelo socijalne pravde i solidarnosti. Na tim je osnovama nastalo društvo blagostanja, a nešto je poslije na istim osnovama nastala i Europska Unija. To je bilo najduže razdoblje mirnih i stabilnih odnosa među radom i kapitalom. Činilo se, da će barem u europskim okvirima zavladata dugoročno stabilni odnosi među radom i kapitalom. No, upravo u to vrijeme, osobito u osamdesetim godinama uslijedio je novi val tehnološkoga determinizma, izražen četvrtom tehnološkom informatičkom revolucijom. Neupitno je da su te nove tehnološke činjenice nametale neke nove zahtjeve na tržištu rada, ali je isto tako neupitno i to da ti novi zahtjevi nisu bezuvjetno morali ići na štetu radnika i radničkih prava. Logika svjetskoga kapitala i pohlepa za maksimizacijom, ne samo profita, nego, ako je ikako moguće, i super profita, preko noći je zaboravila pouke velike svjetske krize i u potpunosti se prepustila filozofiji slobodnoga tržišta. Tako je zavladala doktrina ekonomskoga neoliberalizma. Kapital je sve to opravdavao utjecajem tehnološkoga determinizma. To je bilo mnogo ugodnije nego i dalje zadržati u tijeku pola stoljeća uspostavljene stabilne odnose rada i kapitala.

Kada se govori o tehnološkom determinizmu potrebno je samo se podsjetiti da su se odnosi rada i kapitala u prvoj, drugoj i trećoj tehnološkoj revoluciji relativno dobro usklađivali. Profiti koji su za vrijeme prve i druge revolucije nastajali na osnovi sve veće uloge povećanja proizvodnosti rada i rastu BDP utjecali su i na povećanje plaća radnika. To isto vrijedi i za profite i superprofite koji su za vrijeme treće tehnološke revolucije nastajali na osnovi utjecaja novih tehnologija i tehničkoga napretka. Taj slijed događanja prekinut je u vrijeme sve snažnijega djelovanja četvrte informatičke tehnološke revolucije. U velikim profitima i u superprofitima koji su stvoreni na osnovi ICT čimbenika radnici, ne samo da nisu sudjelovali, nego su se radničke plaće u to vrijeme čak i osjetno smanjivale. Eksplozija je nastala sljedom drastično izražene proturječnosti među društvenim radom i privatnim prisvajanjima. Epicentar eksplozije je, prirodno, bio u SAD kao najrazvijenijoj zemlji i središtu svjetskoga poslovno-financijskoga kapitala. Masa američkih građana koji nisu mogli redovito isplaćivati otplate stambenih, hipotekarnih kredita, našli su se preko noći pod šatorima. Kriza je zahvatila i druge zemlje svijeta. Posebno Europu i zemlje u tranziciji. Poučeni iskustvom iz krize

tridesetih, kapitalizam je reagirao mnogo spremnije i djelotvornije. U bankarske, privatne sustave upumpane su tisuće milijardi dolara državnoga novca, zapravo novca građana i poreznih obveznika. Uslijedio je proces obrnut od onoga društveni rad i privatno prisvajanje. Karikirano rečeno milijuni radnika iz svojih su sredstava morali izdvajati novac da bi spasili i mnoge kapitaliste osobno, i cijeli kapitalizam kolektivno. Prije desetak godina veliku je pozornost izazvao „Argentinski sindrom“. Godine 1999. bio je svjetski kongres ekonomista u Buenos Airesu. Na svršetku predavanja koje sam održao u Hrvatsko-Argentinskoj gospodarskoj komori prvo je pitanje bilo jesam li govorio o argentinskoj ili o hrvatskoj privredi.

Komentirajući taj slučaj na Opatijskom savjetovanju ekonomista, rekao sam da su samo pojavni oblici (koji se odnose na velike deficite, velike dugove i na monetarnu i fiskalnu politiku) isti ili slični, ali da je naša situacija mnogo bolja od njihove. To je bilo godinu dana prije argentinskog sindroma. Kod nas je, srećom, monetarna politika stvorila takve kočnice koje su nas dosad sačuvale od katastrofalnih potresa. Opasnosti i prijetnje, nažalost, nisu prošle. „Grčki sindrom“ velika je prijetnja za Europsku Uniju, ali ne samo za nju.

Valja se, međutim, nadati da će upravo „grčki sindrom“ biti upozorenje za sve da je krizu potrebno shvatiti ozbiljno i da pravovremeno valja poduzimati prave mjere.

Dugoročno gledano, najbolje bi mjere bile one koje bi bile usmjerene na traženje i pronalaženje alternativnih rješenja. Moćnici svjetskoga kapitala i vodeće snage svjetskoga kapitalizma vjerojatno će bolje nego ikada dosad shvatiti da su određeni pomaci, sa svih stajališta gledano, prijeko potrebni i neizbježni. Kapital nije u cijeloj dosadašnjoj povijesti kapitalizma nikada bio tako moćan, organiziran i centraliziran kao što je bio u posljednjim godinama i to u trenutku velikih kriznih udara.

Izbjegnuta katastrofa svjetskih razmjera ovoga puta ne znači da će se isto tako događati u velikim kriznim udarima koji u godinama pred nama sasvim sigurno slijede, razumije se, u slučaju da nikakvi ozbiljni koraci ne uslijede. Prvi bi morali biti usmjereni na ponovno jačanje društva blagostanja. U svemu je tome najvažnije da svjetski kapitalizam i njegovi moćnici, na osnovi povijesnoga iskustva shvate da su najgori oni, pa makar i pozitivni, pomaci koji se ostvaruju, ne na osnovi spoznaje općega dobra za sve, nego na osnovi sile, jer u tome se slučaju otvaraju veliki rizici povezani s ljudskom prirodom.

3) Kriza realnoga socijalizma

U svjetskoj je znanosti i politici od samoga početka pluralizacije demokrati-
zacije i tranzicije – činjena jasna razlika među realnim socijalizmom i samoupra-

vnim socijalizmom. Na svjetskom kongresu International Studies Organization (asocijacija svih društvenih znanstvenika) u mjesecu svibnju godine 1990. u Washingtonu, uvodno je izlaganje morao održati Secretary of State Baker. Prije početka Kongresa obratio se svima nama iz zemalja u tranziciji s prijedlogom da umjesto njega Kongres započne izlaganjem predstavnika svake pojedine zemlje. Baker je bio dosta povezan sa Antom Markovićem i vjerojatno je pretpostavljao da će se pojaviti i govornik s naših prostora. U prijedlogu teme za diskusiju bio je sasvim jasan. „Is there any future for the real socialism“.⁶ Vjerojatno je i pretpostavljao, a što se i dogodilo, da će kao prvog govornika izabrati mene. I to se dogodilo. Među nama je bila potpuna i spontana suglasnost da „There is not any future for real socialism“. Ne ulazeći dalje u problematiku o kojoj je na Kongresu bilo diskutirano, važno je samo zapaziti da je i u vrijeme početka tranzicije činjena jasna razlika među realnim socijalizmom i samoupravnim socijalizmom.

Takva se razlika među realnim i samoupravnim socijalizmom pojavila i jednu godinu kasnije na prvoj velikoj međunarodnoj konferenciji posvećenoj tranziciji, posebno imajući u vidu privatizaciju. Organizator je bio The Hoover Institution, Stanford University, Palo Alto California. Ta institucija nerijetko organizira međunarodne skupove o temama koje su zanimljive za The State Department i White House. Bili su pozvani vodeći znanstvenici ekonomisti i političari iz svih zemalja u tranziciji. Bili su pozvani brojni američki ekonomisti, uključivši i sve nobelovce. Glavni moderator Konferencije bio je George Shultz (poznat kao ministar vanjskih poslova i u Reaganovoj vladi). On je nakon četverodnevne diskusije dao svoje viđenje pojedinih zemalja u tranziciji. Za vrijeme Konferencije imao sam s njime cijeli niz razgovora. Dobro je poznao našu situaciju, a posebno je pohvalio Antu Markovića i Milku Planinc s kojom se više puta sretao. Svoje viđenje situacije na našim prostorima ostavio je za kraj. obraćajući se meni, rekao je, prvo, da oni nas nikada nisu ubrajali u realni socijalizam i u realsocijalistički svijet. Vi ste rekao je izgradili kapitalizam bez kapitalista.

Vaši su radnici u isto vrijeme i proizvođači i upravljači i menadžeri i kvazi-vlasnici. Ako nastavite i dalje tako, ostat ćete na čelu tranzicije kao što ste bili i na čelu reforme.

Dao je na znanje da bi smo mogli biti i prvi u Europskoj Uniji. Dobre želje Georgea Shultza nisu se, nažalost, ostvarile ali su razlike među realnim i samoupravnim socijalizmom opće-prihvaćene. Osnovna je poruka Branka Horvata u knjizi „Politička ekonomija socijalizma“ da samo samoupravni socijalizam zaslužuje naziv socijalizam. Ta je knjiga godine 1993. bila proglašena u Americi knjigom godine. Godine 1984. Branku Horvatu, na osnovi te knjige, za dlaku je izbjegla Nobelova nagrada.

⁶ Podrobnije u autorovom radu „Opća kriza socijalizma, krah boljševičke opcije i razvitak modela tržišne demokracije“, Ekonomski pregled 1-2-3, Zagreb, 1990.

Uzroke krize realnog socijalizma valja tražiti u bitno različitom tretiranju tržišta i demokracije na Zapadu i na Istoku. Važne političke snage na Zapadu, i to kako one radničke i sindikalne, tako i one stranačke, socijalističke i socijaldemokratske tražile su i našle kompromisno rješenje koje je svima odgovaralo. Počeo se stvarati sustav koji je poslije nazvan socijalno-tržišnim koji je zapravo značio organizaciju društva na principima tržišta, demokracije i solidarnosti. Tako je nastalo društvo blagostanja na kojem je stasala i Europska Unija.

Radničke, sindikalne, socijalističke i socijaldemokratske stranke na Istoku, a to znači u „Carskoj Rusiji“ rješenje su tražile na bitno različitim osnovama. Socijaldemokratska manjina bila je spremna prihvatiti odgovarajući kompromis slično kao i na Zapadu. No, većina socijaldemokratske stranke Rusije nije bila spremna na kompromis, nego je u potpunosti negirala i ulogu tržišta i ulogu demokracije. Zato je realni socijalizam od prvoga dana ušao u krizu koja je trajala sve do početka tranzicije. Zastupnici manjine koji su bili za kompromis nazvali su se (zato što su bili manjina) menševicima. Zastupnici većine koji su u potpunosti nijekali tržište i demokraciju (zato što su bili većina) nazvali su se boljševicima. U tom je kontekstu i čitav novi sustav nazvan boljševizmom.

Negiranje tržišta i demokracije iznjedrilo je jedan veoma defektni društveno-ekonomski i politički model. Taj model nije mogao zadovoljavati ni kriterije ekonomske učinkovitosti, niti kriterije političke demokratičnosti i zaštite ljudskih prava i sloboda. Lenjin je prekasno shvatio da to nije ispravan put. Nova ekonomska politika nije imala političku podršku od političkih snaga na čelu sa Josipom Visarionovičem, Staljinom, koji je kao politički genije s negativnim predznakom shvatio da mu upravo taj model osigurava neograničenu i svekoliku moć. Neke sam Lenjinove opaske i osobno imao prilike pogledati u Lenjinskim Gorkima u Moskvi. To je bilo u vrijeme moga sudjelovanja u Hruščovljevoj reformi u mjesecima listopadu i studenome godine 1962.

Bilo kako bilo, realni socijalizam u obliku boljševičke opcije izrodio se u jedan ekonomski neučinkovit i ljudski krajnje nehuman društveno-ekonomski i politički model. U vrijeme postojanja i djelovanja toga modela na čelu sa Staljinom stradalo je na stotine tisuća nevinih ljudi koje je ne malim dijelom progutao beskrajski sibirskih prostora.

Ukratko, boljševizam je postao sinonim velikoga zla. Što je u svemu tome najgore jest to da su čak i ne sasvim neuki ljudi, ponekad čak i znanstvenici počeli izjednačivati boljševizam i komunizam, a poslije Drugoga svjetskoga rata - čak i komunizam i fašizam.⁷ No, i bez obzira na to što takvo miješanje povijesnih pojmova pokazuje krajnje neznanje, ta pojava nažalost postoji čak i tamo gdje bi se to najmanje očekivalo. To se odnosi ne samo na vanjski svijet, nego i na naš svi-

⁷ Josip Deželjin: „Etiologija antifašizma“, Adamić, Rijeka 2006.

jet, pa čak i na neke povjesničare mlađega naraštaja. U tom je kontekstu posebno važno shvatiti da je komunizam bio i ostao samo jedan apstraktni pojam koji nikada i nigdje nije postojao niti je bio institucionaliziran. Zato miješati komunizam i fašizam predstavlja, sa svih stajališta gledano, krajnje neznanje. Malo karikirano rečeno: to je isto ili slično kao kada bi se zločini Inkvizicije generalizacijom pripisivali Katoličkoj crkvi. Tu se susrećemo s jednom povijesno apsurdnom situacijom. Dva velika svjetska humana i plemenita dostignuća, a to su kršćanstvo kao institucija i komunizam kao ideja u tijeku povijesti povezivana su s velikim zločinima. Velike devijacije kršćanstva odnose se na zločine Inkvizicije. Velike devijacije ideje komunizma (koji institucionalno nije nikada i nigdje postojao) odnose se na zločine koje je počinio model boljševizma.

Imao sam prilike za vrijeme svojih društvenih, posebno onih znanstvenih, funkcija u SAD, čuti od znanstvenika i prijatelja koji su se bavili komparativnim studijama osobito sa samoupravnim socijalizmom, da se antikomunistička histerija odnosila na boljševizam, a ne na ideju komunizma. Istini za volju valja reći da čak i kada bi netko iz zle namjere uspoređivao komunizam s fašizmom, onda bi se, uvažavajući znanstveni pristup, moralo reći da je fašizam kao izvorna ideja i kao funkcija cilja neljudski, a da je nasuprot tome komunizam i kao izvorna ideja i kao funkcija cilja i veoma human i veoma ljudski.

Povijesne istine radi valja ipak reći da je u vrijeme boljševizma SSSR postao ekonomski i tehnološki razvijena super sila. Veliko je pitanje bi li nacizam i fašizam pali da nije u toj borbi sudjelovao i SSSR.

4) Realni socijalizam u latentnoj krizi i u velikoj reformi

Poslije smrti Staljina u političkom je vodstvu SSSR sve veću snagu i težinu dobivala ideja o potrebi reforme. Osnovna idejno-politička odrednica u Staljinovo vrijeme bila je izražena u antitržišnom dogmatizmu, a to znači da je svaki reformski zahvat zahtijevao prelaženje barijere antitržišnog dogmatizma. Te se zadaće na svršetku pedesetih i na početku šezdesetih godina 20. stoljeća, nesumnjivo i pod utjecajem događaja na ovim našim prostorima prihvatio Nikita Sergejevič Hruščov.

U višegodišnjem kontaktima s Titom, kod Hruščova i njegovih najbližih suradnika razrađena je ideja da bi i ruska velika reforma morala krenuti putem tržišta i radničke demokracije, a to znači u smjeru razvijanja modela samoupravnoga socijalizma. U to sam vrijeme i osobno, nakon završetka doktorskih studija na The London School of Economics i poslije objavljivanja prve knjige na razini suvremene političke ekonomije, bio angažiran i kao zamjenik direktora Ekonomskog

instituta, Zagreb i kao znanstvenik, u pripremanju i ostvarivanju reforme u nas. Kiro Gligorov uzeo me je za člana Savezne komisije koja je već na početku godine 1962. počela pripremati veliku reformu iz godine 1965. No, bilo kako bilo, prema dogovoru Tita i Hruščova bio sam pozvan da kao gost Ekonomskog instituta Ruske akademije znanosti sudjelujem u pripremi Hruščovljeve reforme.

Osobno sam sudjelovao u pripremi Rezolucije koju je morao prihvatiti plenum CK KP SSSR koji je bio zakazan za studeni godine 1962. U Rusiji i u cijelom Sovjetskome savezu morala je započeti velika reforma usmjerena na tržište i samoupravljanje. Prateći te pripreme i sudjelujući u njima osnovni su se strahovi svodili na to je li Hruščov dobro procijenio još uvijek velike snage antitržišnoga dogmatizma. Na nesreću, u vrijeme pripreme i održavanja plenuma uslijedila je i Karijska kriza. To je bilo vrijeme kada je po općoj ocjeni, veoma mali korak dijelio dvije supersile od početka trećega svjetskoga (atomskoga) rata. Sudjelovao sam u radu zajedničke svečane sjednice Vlade i Partije koja je održavana u velebnom novom zdanju u Kremlju povodom 45. obljetnice Revolucije. Hruščov je najveći dio uvodnoga izlaganja posvetio obrazlaganju povlačenja ruskih rampi i atomskih bombi s Kube. Ruska je javnost to primila s velikim olakšanjem. Osobno sam bio među prvima koji je procijenio da je na pad Rezolucije o reformi i samoupravljanju uvelike utjecala činjenica da su vojne i političke snage SSSR ocijenile Hruščova kao gubitnika. Pad reforme na plenumu iz studenoga 1962. označio je i početak kraja Hruščova koji je formalno odstupio godine 1964.

Ipak je potrebno reći da je, iako nije oživjela, reforma usmjerena na razvijanje modela samoupravljanja, ipak do tada dominirajuća ideja antitržišnoga dogmatizma dosta omekšala. Osobno sam bio u stalnome kontaktu s vodećim ruskim ekonomistima, a osobito s akademikima Abelom Aganbegianom i Olegom Bogomolovom. Njegov je članak o toj temi objavljen u ovome broju časopisa.

Teorijski se u Rusiji i dalje bez prekida pripremala reforma, uključivši i djelovanje tržišta, ali se u praksi nije događalo ništa. Osobno sam sudjelovao u brojnim pripremanjima i diskusijama, ne samo u Moskvi, nego i u Novosibirsku, gdje stranci u pravilu nisu bili dobrodošli, ali bez ikakvih praktičnih pomaka. Sudjelovao sam i u Gorbačovljevoj Perestrojci. U to je vrijeme Gorbačov prihvatio i kaotično provodio politički pluralizam, ali pluralizam tržišta nije ni prihvatio niti ga je bio spreman provoditi. Budući da sam jedan od u svijetu veoma rijetkih koji su sudjelovali i u Hruščovljevoj i u Gorbačovljevoj reformi bio sam pozvan da i sam dam viđenje tih događanja.

Moje su prosudbe, koje su bile izložene i na znanstvenome skupu koji je bio organiziran godine 2000. i u Ruskoj akademiji znanosti u Moskvi, silazak i Hruščova i Gorbačova s političke scene povezivale sa tržištem. Hruščov je u svoje vrijeme podcijenio snage antitržišnoga dogmatizma i nije prošao. Nasuprot tome, Gorbačov je u svoje vrijeme precijenio snage antitržišnoga dogmatizma i također nije prošao.

Kod Hruščova je potrebno spomenuti i Karipsku krizu koja je, po svemu sudeći, imala u svemu tome veliku ulogu, a kod Gorbačova valja spomenuti i inerciju straha zasnovanu na sjećanju na iskustvo Hruščova. Te prosudbe da su i Hruščov i Gorbačov - svaki na svoj način pali, na tržištu prihvatili su i ruski, ne samo ekonomisti, nego i povjesničari. Otvoreno je ostalo i pitanje Karipske krize. Gorbačov je morao, u već dobijenoj poziciji, sići sa povijesne scene jer je precijenio snage antitržišnog dogmatizma. Moj članak o toj temi objavljen je u povijesnom časopisu Ruske akademije, „Novaja i Novejšaja Istorija“, br. 2, Moskva 2008.

Sve u svemu, kriza realnoga socijalizma započela je od prvoga dana zbog ukidanja tržišta i demokracije. Izostanak bilo kakvih pomaka u tome smjeru i u vrijeme Gorbačova označio je opću krizu i kraj realnoga socijalizma u Rusiji.

5) Realni socijalizam u Narodnoj Republici Kini

Kriza i oporavak

Preživljavanje realnoga socijalizma u Narodnoj Republici Kini fenomen je koji će još dugo vremena plijeniti pozornost i znanosti i politike.

Latentna kriza realnoga socijalizma u Kini u tijeku najvećega vremenskoga razdoblja svoga postojanja imala je iste uzroke kao i u Rusiji. Stjecajem okolnosti imao sam prilike i ta događanja neposredno doživljavati iako nisam u reformskim pripremama osobno sudjelovao. Realni socijalizam u Kini započeo je na istim ili na sličnim osnovama kao i u Rusiji. A to znači ukidanjem i tržišta i demokracije. Na taj je način stvoren novi boljševički model koji nije mogao udovoljavati ni potrebama djelotvornoga ekonomskoga razvitka, ni potrebama demokracije i ostvarivanja zaštite ljudskih prava i slobode. Zbog toga je i kineski model od prvoga dana ušao u krizu. Za vrijeme doktorskoga studija na Londonskoj ekonomskoj školi u tijeku pedesetih godina 20. stoljeća imao sam prilike razgovarati sa profesoricom Joan Robinson koja se posebno bavila Kinom, gdje je provela i dosta vremena na studijskom boravku. Među engleskim znanstvenicima bila je uvažena kao veliki poznavatelj NR Kine.

Specifičnosti su početka kineske reforme to što je ona kao prve strateške zadaće postavila povećavanje poljoprivredne proizvodnje i rješavanje široko rasprostranjenoga fenomena gladi, pa i umiranja od gladi. Prvi su rezultati bili zadovoljavajući. Prestali su masovna glad i umiranje od gladi, ali dalji pomaci u smjeru industrijalizacije ostvarivali su se veoma teško. U vrijeme posjete Joane Robinson Ekonomskom institutu Zagreb, više godina poslije, opet sam imao prili-

ke razgovarati s Joan Robinson. Spomenula mi je dvije skupine problema kineske reforme. Prva se odnosi na kompleks demografije, a druga na kompleks tržišta i demokracije. U to sam se vrijeme već više godina bavio i objavljivao sam u zemlji i u inozemstvu radove s područja demografskih investicija.⁸

Ne znam kakvu je ulogu u tome imala Joan Robinson, ali su mi se poslije razgovora s njom počeli javljati kineski ekonomisti - mlađi naraštaj, tražeći radove i kontakte u vezi sa demografskim investicijama. Nekoliko mladih znanstvenika Kineza bili su i na studijskom boravku u Ekonomskom institutu, Zagreb i na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, gdje im je veza bila profesorica Alica Wertheimer Baletić. Povratne su informacije govorile da su ti boravci i naši radovi koristili Kinezima u definiranju demografske politike koja se svodila na striktno planiranje samo jednoga djeteta u obitelji. Odmah nakon pojave moje knjige „Ekonomija i politika tranzicije“, koja je u ljeto godine 1993. promovirana u Ekonomskom institutu, Zagreb, došle su k meni dvije mlade žene iz Kineske ambasade u Beogradu, koje su već više godina kao znanstvenice provele u ambasadi sa zadaćom proučavati i prikupljati odgovarajuće važne materijale za potrebe njihove reforme. Rekle su mi da je u Ekonomskom institutu Kineske akademije znanosti već prevedena spomenuta knjiga „Ekonomija i politika tranzicije“ i da bi je oni rado objavili, ali uz jedan uvjet, a to je da iz nje isključim politički pluralizam. Objasnio sam im da i pored najbolje volje to ne bih mogao učiniti, jer to više ne bi bila ista knjiga. Bile su veoma razočarane i molile da ostanemo u kontaktu. Neposredno poslije toga uslijedili su pozivi na ručak iz Ambasade N.R. Kine. Tada su započeli dobri i prijateljski kontakti sa prvim savjetnikom ambasade koji se kao ekonomist bavio problematikom reforme. Rekao je da će me uskoro posjetiti direktor Ekonomskog instituta Akademije znanosti NR Kine koji je odgovoran za znanstvene osnove reforme.

Tako se i dogodilo. U tijeku dugoga razgovora s Dong Furengom, direktorom Ekonomskog instituta Akademije znanosti NR Kine, u kojem su sudjelovale i dvije spomenute mlade znanstvenice iz Ambasade u Beogradu, on je nastojao da napišem barem jedan predgovor za knjigu u kojem bih spomenuo da kada je riječ o azijskom modelu politički pluralizam ne mora biti uključen. Direktor Instituta mi je rekao da bi to bilo dovoljno za interno objavljivanje knjige. Vjerojatno radi ublaživanja svoga čvrstoga stava rekli su mi da me u njihovom institutu, vrednujući moj doprinos u području demografskih investicija i planiranja obitelji jednako kao i doprinos u pripremi njihove tranzicije, zovu „tata“, što mi se na nekim svjetskim konferencijama i dogodilo. Rekli su mi da bi, ako se izostavi politički pluralizam, knjigu objavila Akademija i da bi me pozvali na svečanu promociju.

⁸ Podrobnije u mome radu „Demographic investment and economic development in Jugoslavia“, Florida State University Slavic Papers, Volume 4, FSU, Tallahassee 1970.

Iako na to nisam pristao, jednu godinu poslije dobio sam službeni poziv da posjetim Ekonomski Institut Kineske Akademije znanosti. Oni su poziv uputili preko Hrvatske ambasade u Pekingu, tako da sam poziv dobio preko našeg Ministarstva vanjskih poslova. Pismo Kineskoga instituta pisano je 4. ožujka, a našeg ministarstva 29. ožujka 1996. Direktor Kineskoga instituta koji i sam obavlja visoke političke funkcije zamislio je da u isto vrijeme predstavljam i znanost kao član suradnik Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, a isto tako i politiku. Zato su poziv i poslali preko našeg Ministarstva vanjskih poslova, a ne preko Akademije. Budući da od Ministarstva nije bilo nikakve inicijative, ispričao sam se da neću moći doći. Ispričao sam se također i na urgiranje koje je 11. rujna 1966. faksom došlo od direktora kineske Akademije za društvene znanosti profesora Zhang Yunling. U svemu je tome, međutim, važna jedino znanstvena prosudba kineskih znanstvenika da su im hrvatski znanstvenici pomagali u ostvarivanju reforme. Ima dosta osnove za pretpostavku da će se, nešto prije ili poslije, i u kinesku reformu uključiti sva tri pluralizma. Šteta što se nešto slično nije dogodilo i u Rusiji, iako, razumije se, nije izvjesno da bi primjena kineskoga modela u Rusiji imala iste performace kakve ima u NR Kini.

6) Specifičnosti krize samoupravnoga socijalizma

Samoupravni socijalizam nije sišao s političke scene zbog ekonomske, nego zbog političke krize. Njega je zanjela eksplozija balkanskoga nacionalizma. Baš zbog toga valja reći da je samoupravni socijalizam ostvarivao, u veoma teškim i proturječnim uvjetima na kojima je počivalo jugoslavensko zajedništvo, takve rezultate koji su impresionirali svijet.

U razdoblju 1953.-1989. ostvarivana je među najvišima na svijetu prosječna stopa rasta društvenoga proizvoda. To se dogodilo usprkos stagnantnim osamdesetima na koje se u nastavku nadovezalo stagnantnih dvadeset godina.

Računajući u gruboj aproksimaciji mjerom materijalnoga razvitka, tj. društvenoga proizvoda, u vrijeme samoupravnoga socijalizma dostignuta je ona razina razvitka koju imamo još i danas. Radi se, razumije se, samo o materijalnoj strani, jer će se razina društvenoga blagostanja dostići tek u godinama koje su pred nama.

Objasniti bit političke krize zbog koje je s političke scene nestao samoupravni socijalizam nije moguće bez dubljega shvaćanja nacionalnoga pitanja na ovim našim prostorima.

Prema shvaćanjima mnogih znanstvenika u svijetu i kod nas, jedan je od najboljih radova koji je napisan o temi problema nacionalnoga pitanja u bivšoj zajedničkoj državi Jugoslaviji napisao Josip Broz Tito u svojem radu pod naslo-

vom „Nacionalno pitanje u svjetlu narodno-oslobodilačke borbe“ koji je objavljen u listu „Proleter“ u vrijeme Narodnooslobodilačkoga rata godine 1942.⁹ Razumijevanje nacionalnoga pitanja i u Kraljevini Jugoslaviji, i poslije u Titovoj Jugoslaviji, pa i danas, kada su još uvijek u našem i širem političkom ozračju problemi o kojima je Tito pisao još davne godine 1942., pretpostavlja određeno predznanje o sličnostima i razlikama u karakteru nacionalizma bivših jugoslavenskih republika i pokrajina. Sličnosti su u tome što je nacionalizam većine republika zasnovan na potrebi borbe za brži ekonomski razvitak.

Razlike se odnose samo na karakter srpskoga nacionalizma. On, pored borbe za brži ekonomski razvitak, uključuje i stav da svi Srbi moraju živjeti u istoj državi i da Kosovo mora biti srpsko. To je pravi razlog kojim se objašnjava tako duga i mukotrpa borba za Ustav iz godine 1974., jer su avnojevske granice priznavali svi bez sjene i ostatka, osim Srbije. Zbog toga je u vrijeme završetka Dugoročnoga programa ekonomske stabilizacije i početka opće pluralizacije i demokratizacije uslijedilo „događanje naroda“ - rušenje Ustava iz godine 1974. izazvano ukidanjem autonomije Kosovu i Vojvodini i izostajanjem suglasnosti da Jugoslavija u formi Saveza država, prva među zemljama u tranziciji postane članica Europske Unije. Te veoma dobro poznate povijesne činjenice kao da su svi zaboravili.¹⁰

Posebno se drastičan oblik nepriznavanja avnojevskih granica dogodio na međunarodnoj konferenciji 7. rujna godine 1991. (na dan početka Međunarodne konferencije o Jugoslaviji) koju je u Institutu za Europu Sveučilišta u Genevi iniciralo Vijeće Europe. Na konferenciju su bili pozvani neki istaknuti intelektualci iz svih bivših jugoslavenskih republika. Namjera organizatora bila je pronaći, barem na intelektualnom planu, neko rješenje za miran razlaz i općenito za održavanje mira na ovim našim prostorima. U pripremi te Konferencije s hrvatske su strane sudjelovali Mika Tripalo, Savka Dabčević Kučar, Žarko Puhovski, Ivan Zvonimir Čičak, braća Goldstein, Miodrag Pupovac i još neki drugi, među kojima i autor ovoga priloga. Dan prije odlaska u Genevu našli smo se na pripremnom sastanku u stanu Mike Tripala. Na moje iznenađenje Mika Tripalo je rekao da bi se nekako valjalo izboriti da ja budem prvi diskutant. Mislio je da ću ja kao dugogodišnji predsjednik Saveznog ekonomskog savjeta biti među najpoznatijima. I to se pokazalo točnim. Neposredno prije početka rasprave Vuk Drašković nam je kao predstavnik Srbije podijelio zemljopisne kartice prema kojima se, kako se običavalo govoriti, „Sa tornja katedrale vidi cijela Hrvatska“. Svoje sam izlaganje započeo s napomenom da bi taj početak bio sasvim drugačiji da nam uvaženi kolega Vuk Drašković nije podijelio zemljopisne kartice. No, na osnovi podjeljenih kartica ja

⁹ Josip Broz Tito: „Nacionalno pitanje u svjetlu Narodno oslobodilačke borbe“, objavljen u listu „Proleter“, 1942. u knjizi „Govori i članci“, Naprijed, Zagreb, 1959.

¹⁰ Podrobnije o demokratizaciji i pluralizaciji samoupravnoga socijalizma u autorovoj knjizi: „Ekonomska kriza i reforma socijalizma“, Globus, Ekonomski institut, Zagreb, 1989.

sam izlaganje započeo podsjećanjem prisutnih da je Republika Srbija, iz koje je došao Vuk Drašković, izvršila agresiju na moju Republiku. U daljem sam izlaganju, pored zahtjeva za trenutnu obustavu vatre (borbe u Vukovaru su bile u tijeku), naglasio da je bitan faktor mirnoga razlaza dosljedno poštovanje avnojevskih granica. Vuk Drašković je bez zadržke reagirao da su avnojevske granice često administrativne i prema tome podložne promjenama. Svaka dalja diskusija bila je suvišna. Prošlo je dva desetljeća od Genevske konferencije, ali inercija i recidivi devijantnih shvaćanja, nažalost, još uvijek postoje. Istini za volju, ipak se mora reći da su u završnom dokumentu Konferencije jedinstveno prihvaćene avnojevske granice.

Sjene i magle koje su nastale u eksploziji balkanskoga nacionalizma u nekim ozračjima kao da se još uvijek nisu izgubile. Najgore je u svemu tome to što su te sjene i te magle usmjerene na zaborav svega onoga što je i politički i znanstveni svijet vidio i doživio u pojavi „modela samoupravnoga socijalizma“. Jedna sasvim apstraktna i povijesno i znanstveno neutemeljena utjeha može biti pretpostavka da bi se Hruščovljeva reforma, da je kako tako, uspjela, stvorila vjerojatno ona kritična masa koja bi omogućila opstanak demokratiziranoga i pluraliziranoga modela socijalizma.

Prije cjelovitijih zaključnih razmatranja posebno valja naglasiti neke činjenice.

Zaoštavanje poznatih proturječja kapitalističkoga načina proizvodnje (društveni rad i privatno prisvajanje) uzrokovalo je u posljednjim godinama ovoga desetljeća krizu svjetskih razmjera. To je poslije tridesetih godina 20. stoljeća druga velika kriza koja je uznemirila, prodrmala i uplašila cijeli svijet. Teške se posljedice osjećaju u naglome gubitku velikoga broja radnih mjesta, u velikome smanjenju proizvodnje i povećanju nezaposlenosti, u velikome smanjenju kupovne moći stanovništva i u zaoštavanju problema vraćanja dugova, posebno onih stambenih i hipotekarnih. Usprkos velikoj snazi kriznoga potresa, oporavak će, po svemu sudeći, biti brži od onoga od prije osam desetljeća. Razlog je stečeno iskustvo da se mora, barem privremeno, zaboraviti nevidljiva ruka Adama Smitha, i da se u velikoj mjeri mora angažirati veoma vidljiva ruka Johna Maynarda Keynesa. To je bez kolebanja učinio u to vrijeme čelnik najveće ekonomske i financijske sile, predsjednik SAD George W. Bush, koji je inače bio najveći zagovornik dominacije doktrine ekonomskoga neoliberalizma.

Kapitalizam je sasvim sigurno bio i ostao u latentnoj krizi, ali se ipak još uvijek ne može govoriti o općoj krizi kapitalizma, kao što smo prije dva desetljeća govorili o općoj krizi (realnoga) socijalizma i o krahu boljševičke opcije.

Druga velika kriza kapitalizma potakla je i oživjela u znanosti, pa i u politici diskusiju o traganju za alternativnim rješenjima.

Na osnovi onoga što je u znanstvenome, pa i u duhovnome svijetu (socijalni nauk crkve Katoličke), već dobilo pravo građanstva bilo bi vjerojatno najbolje da se u tijeku traganja za dugotrajnim alternativnim rješenjima pokuša osnažiti rješenje koje je, posebno u Europi, već bilo nađeno i već je dobro funkcioniralo u izrazu društva blagostanja. Još uvijek dobro funkcionirajući skandinavski model mogao bi u uvjetima postojeće tehnološke determiniranosti postupno prijeći onu granicu koja omogućuje izmijenjenu funkciju tržišta u nekim najvažnijim sektorima ljudskoga življenja - osobito u obrazovanju, zdravstvu i u stambenoj problematici. To je u razvijenim dijelovima svijeta, uz povećavanje uloge solidarnosti, već danas, ne čekajući neko drugo vrijeme, sasvim realno ostvarivo.

Traganje za potpuno novim alternativnim modelom (u dogledno vrijeme, nažalost, samo u onim razvijenijim dijelovima svijeta) vjerojatno će ići u smjeru smanjivanja klasične funkcije tržišta i cijena u nekim najvažnijim segmentima ljudskoga življenja.

Braća Kennedy su, uvjetno rečeno, platili glavom boreći za takvo društvo. Obama je otišao veliki korak naprijed. Skandinavski je model realno moguće primijeniti u velikom broju razvijenih zemalja svijeta. Važna su samo politička volja i spremnost za postupno povećavanje funkcija i uloge solidarnosti.

Valja se prisjetiti da stožerne institucije naše civilizacije mogu, ali ne moraju, osigurati socijalnu državu i socijalnu pravdu. Sve ovisi o volji ljudi, a odnosima rada i kapitala i prema tome o odnosima ljevih i desnih političkih stranaka.

Još je uvijek na kušnji najveća tajna suvremenoga čovječanstva. Jesu li zloća, gramzivost, sebičnost i pohlepa prirodni ljudskoj prirodi ili je to samo izraz društvenih odnosa koji počivaju na eksploataciji čovjeka po čovjeku.

Pozitivan bi odgovor na to pitanje značio da su varijacije o temi traganja alternativnih rješenja i bez velikih društvenih potresa i konflikata realno moguće.

Realni socijalizam sišao je s povijesne scene zato što se u potpunosti odrekao dvije središnje institucije naše civilizacije - tržišta i demokracije.

Samoupravni socijalizam izgorio je zbog čisto političkih razloga u eksploziji balkanskoga nacionalizma, i to u vrijeme kada je već sve bilo spremno za njegovu opću pluralizaciju i demokratizaciju. Kineski realni socijalizam djelomičnim se uvažavanjem tržišne i vlasničke pluralizacije, a još uvijek bez političke pluralizacije, uspio održati na povijesnoj sceni.

7) Umjesto zaključnih razmatranja

1) Suvremeni kapitalizam, a isto tako i dio znanosti i znanstvenika, kao da su zaboravili pomake iz velike svjetske krize koja se dogodila u tridesetim godinama

prošloga stoljeća. Poslije pedeset godina relativno stabilnih odnosa rada i kapitala i velike uloge društva blagostanja na kojem je nastala i Europska Unija, svjetski je kapitalizam na svoj način zlorabio pojavu četvrte tehnološke informatičke revolucije. Umjesto da novi snažan porast proizvodnosti rada koji su omogućavali ICT čimbenici sljedi događanja za vrijeme prve tri tehnološke revolucije, dogodilo se nešto dijametralno suprotno. Snažno povećanje profita i superprofita baštiniio je samo kapital, a plaće i nadnice neprekidno su smjenjivane uz opadanje kupovne moći većine radnika. U takvim je uvjetima zakonito uslijedila eksplozija, zasnovano na dugogodišnjem kumuliranju glavne proturječnosti kapitalizma – društveni rad i privatno prisvajanje. Epicentar eksplozije, po prirodni stvari, uslijedio je u središtu moći, a to znači u SAD. Tamo su preko noći nastala šatorska naselja onih koji su pod pritiskom hipoteke i ovrhe morali napustiti svoje domove.

Koristeći se iskustvom iz tridesetih, kapitalizam se ovoga puta mnogo bolje snašao. Najveći pobornici slobodnoga tržišta, neoliberalizma i nevidljive ruke Adama Smitha bezrezervno su klekli i zatražili pomoć od veoma vidljive ruke Johna Maynarda Keynesa. George W. Bush je vjerojatno najbolji primjer. Uslijedila je na prvi pogled apsurdna situacija, dijametralno suprotna od one - društveni rad i privatno prisvajanje. Sada su ogromne količine novca, na stotine milijardi dolara formalno državnoga novca, koji je zapravo novac mase radnika poreznih obveznika, morale biti upotrebljene za spašavanje kapitalističkoga poretka. Malo bi se karikirano moglo reći: da ono što su pohlepni kapitalisti pokvarili, radnici moraju svojim novcem popravljati. I premda je kriza još u tijeku i zahvatila je i Europu, i Europsku Uniju, i zemlje u tranziciji, i cijeli svijet, ipak postoje naznake da je prvi val prošao bez opće katastrofe. Barem na kratak rok. Nije, međutim, slučajno da je ova kriza veoma ojačala, stalne diskusije o traženju alternative kapitalističkome modelu privređivanja i vladanja. Iz političke je ekonomije poznato da su tržište i demokracija središnje institucije naše civilizacije. Demokracija osigurava svim građanima ravnopravnost pred zakonom. No, kada se radi o socijalnim pravima i ostvarivanju načela socijalne pravde, demokracija je neutralna. Znači, sve ovisi o dobroj volji i o odnosu odgovarajućih, obično se kaže, političkih snaga.

Društvo blagostanja zasniva se na tržištu, na demokraciji i na solidarnosti. Reforma društva blagostanja solidarnost je stavila, ne u drugi, nego u dvanaesti plan. To je bio rezultat djelovanja većine ljudi, a ne viših sila, kako su se nekada objašnjavali odnosi rada i kapitala. Uostalom, kriza je sintetički izraz reforme društva blagostanja. Još je pokojni papa Vojtila upozoravao, objašnjavajući socijalni nauk Katoličke crkve, da svijet srlja u krizu. Danas su i u Vatikanu shvatili da je Marx (neki posebno ističu mladog Marxa) bio u pravu pa sam čuo i na američkoj i na ruskoj strani duhovite primjedbe da bi se kada bi se danas sreli mladi Marx i papa Vojtila, srdačno pozdravili. U svakom slučaju kapitalizam vapi za reformom. Početak traženja i ostvarivanja alternativnoga modela mogao bi, po svemu sudeći, biti usmjeren na što veću ulogu koncepta društva blagostanja, a to

znači da je krajnje vrijeme za ukidanje vladavine ekonomskoga neoliberalizma koji je nanio veoma velike štete zemljama u tranziciji i koji je uzrokovao krizu suvremenoga kapitalizma. Moraju konačno svi shvatiti i u znanosti i u politici da se samo u pametnoj i promišljenoj kombinaciji nevidljive ruke Adama Smitha i vidljive ruke Johna Maynarda Keynesa može održavati i ostvariti održivi razvitak.

2) Realni je socijalizam u Rusiji doživio krizu zato što je od prvoga dana prekinuo sa dvjema središnjim institucijama naše civilizacije - tržištem i demokracijom. Pokušaj Hruščovljeve reforme u studenome 1962. da se uvedu tržište, radnička demokracija i samoupravljanje, nažalost nije uspio. Hruščov je morao sići s povijesne scene, jer je podcjenio snage antitržišnoga dogmatizma. To je zapisano i u povijesnom časopisu Ruske akademije znanosti „Nova i Novija povijest“ br. 2, Moskva 2008.

3) Realni je socijalizam u NR Kini poslije popravljanja istih grešaka koje su učinili i Rusi - ukidanja tržišta i demokracije i unutarnjega planiranja obitelji, prevladao krizu i ostvario je frapantne stope rasta. Zasada se to, po azijskome modelu, ostvaruje bez političkoga pluralizma. Postoji prilično osnova za pretpostavku da će, nešto prije ili poslije, i taj treći (politički) pluralizam i u toj zemlji doći do većega izražaja.

4) Samoupravni socijalizam izgorio je u vatri eksplozije, „balkanskoga nacionalizma“. U veoma teškim i proturječnim uvjetima na kojima se zasnivalo jugoslavensko zajedništvo, model samoupravnoga socijalizma ostvarivao je takve rezultate koji su privukli veliku pozornost i svjetske znanosti i svjetske politike. U razdoblju od 1953. do 1980. ostvarene su markantne strukturne promjene. Hrvatska je u to vrijeme postala (u sklopu bivše zajedničke države Jugoslavije) jednom od deset u svijetu novo-industrijaliziranih zemalja. To je ona razina materijalnoga razvitka na kojem se i danas Hrvatska nalazi. Riječ je samo o materijalnom razvitku, jer će se razina društvenoga blagostanja dostići tek u godinama koje su pred nama. Stagnantne osamdesete godine nastale su zbog krize upravljanja. Savez država na osnovi Ustava 1974. teško je funkcionirao bez Tita. Tu je zadaću morala ostvariti politička i znanstvena elita na osnovi pripreme i ostvarivanja Dugoročnoga programa ekonomske stabilizacije.

Jedna od osnovnih zadaća programa „Opća demokratizacija i pluralizacija“ već se bila počela ostvarivati, kada je buknuła eksplozija balkanskoga nacionalizma. Hrvatska se na osnovi odgovarajućih odluka Hrvatskoga sabora uspjela demokratizirati i pluralizirati u vrijeme ostvarivanja Dugoročnoga programa ekonomske stabilizacije i prije eksplozije balkanskoga nacionalizma u kojoj je izgorio samoupravni socijalizam, i to prije svega zbog političkih razloga. Nerijetko se čini da su naši znanstvenici, povjesničari i ekonomski povjesničari počeli pomalo zaboravljati na sve one, ne male, nego, naprotiv, u zemlji i svijetu veoma zapažene velike zasluge koje je sa sobom donio samoupravni socijalizam.

Bibliografija

1. Bogomolov, Oleg Timofejevič (2000.) *Moja ljetopis' pjerehodnogo vremena*. Moskva: Ekonomika s.367
2. Bogomolov, O.T. (2007.) *Razdumija o bylom i nasuščnom*. Moskva: Institut ekonomičeskikh strategii. s.424
3. Bogomolov, O.T. (2001.) „IMEPI (Institut međunarodnyh ekonomičeskikh i političeskikh issledovanij) v dramatičeskikh sobytijah posljednjih desjatiletij“. u: *Postsocialističeskie strany v uslovijah globalizacii*, Sbornik materialov međunarodnoj naučnoj konferencii, Moskva: RAN. s.8-15
4. Broz, Josip Tito (1947.) „Nacionalno pitanje u narodnooslobodilačkoj borbi“ (Proleter, 1942.), u: *Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941.-1945*. Beograd: Kultura
5. Deželjin, Josip (2006.) *Etiologija antifašizma*. Rijeka: Adamić
6. xxx *Essays on the Yugoslav Economic Model* (1989.) Ed.by G.Macesich, with the assistance of R.Lang and D.Vojnić. New York: Praeger
7. Horvat, Branko (1984.) *Politička ekonomija socijalizma*. Zagreb: Globus
8. Keynes, John Maynard (1926.) *The End of Laissez-Faire*. Edinburgh: Neill&Co.
9. Keynes, John Maynard (1936.) *The General Theory of Employment, Interest and Money*. London: Macmillan.
10. Lenjin, Vladimir Ilijič (1947.) *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma*. Beograd: Kultura
11. Macesich, George (1996). *Transformation and Emerging Markets*. Westport and London: Praeger Publishers
12. Marx, Karl (1947., 1948.) *Kapital, I, II*. Beograd: Kultura
13. Mesarić, Milan (2002.) „Nobelovac Joseph Stiglitz: Kritika ‘tržišnog fundamentalizma’, globalizacije i politike Međunarodnog monetarnog fonda“, *Ekonomski pregled*, (53), 11-12: 1151-1182.
14. Mesarić, Milan (2006.) „Dugoročna neodrživost tržišnog fundamentalizma i neoliberalnog kapitalizma“ *Ekonomski pregled*, (57), 9-10: 603-630.
15. xxx *Politics and Economics of Transition*. (1993.) Eds. Ž.Puhovski, I.Prpić, D.Vojnić. Zagreb: Informator.
16. Mesarić, Milan (2008.) *XXI stoljeće, doba sudbonosnih promjena*. Zagreb: Prometej
17. Rohatinski, Željko and Dragomir Vojnić (Eds. et al.) (1997.) *Process of Privatization in Croatia*. Zagreb: Open Society Institute-Croatia and Central European University p.81 (manuscript)

18. Smith, Adam: (2005.) *Bogatstvo naroda. Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda.* (prijevod i predgovor Marijan Hanžeković). Zagreb: Masmedia.
19. Stiglitz, Joseph (2006.) *Globalization and its Discontents.* New York: W.W.Norton
20. Stiglitz, Joseph (2006.) *Making Globalization Work, the Next Steps to Global Justice.* Allen Lane
21. Stipetić, Vladimir (2006.) „Laissez-Faire kao ekonomska politika Hrvatske“. U: *Ekonomska politika Hrvatske u 2006.* Zagreb: Inženjerski biro
22. Teodorović, Ivan (2001.) „Croatia – Options for Further Development“. U: *Postsocijalističke strane v usloviah globalizacii, Sbornik materialov međunarodnoj naučnoj konferencii*, Moskva: RAN. s.323-334.
23. Veselica Vladimir (2007.) *Globalizacija i nova ekonomija.* Samobor: Dom i svijet, Zagreb: Ekonomski fakultet, Hrvatsko društvo ekonomista, Inženjerski biro, Zavod za poslovna istraživanja
24. Vojnić, Dragomir (1970.) „Demographic Investment and Economic Development in Yugoslavia“ *The Florida State University Slavic Papers* (4): 60-74.
25. Vojnić, Dragomir (1984.) „Einige Grundprobleme der sozialwirtschaftlichen Entwicklung Jugoslawiens“, *Europäische Rundschau* (12), 4: 103-124.
26. Vojnić, Dragomir (1989.) *Ekonomska kriza i reforma socijalizma.* Zagreb: Globus i Ekonomski institut, Zagreb
27. Vojnić, Dragomir (1990.) „Opća kriza socijalizma – krah boljševičke opcije i razvoj modela tržišne demokracije“ *Ekonomski pregled*, (41), 1/2/3: 3-24
28. Vojnić, Dragomir (1992.) „Transformacija Centra za jugoslavensko-američke studije, istraživanja i razmjenu Državnog univerziteta Floride“, *Ekonomski pregled*, (43), 1-2:122-130.
29. Vojnić, Dragomir (1993.) *Ekonomija i politika tranzicije.* Zagreb: Ekonomski institut Zagreb i Informator. str. 378.
30. Vojnić, Dragomir (1995.) „Disparity and Disintegration: the Economic Dimension of Yugoslavia's Demise“, in: Akhavan P. (Ed.) *Yugoslavia the Former and Future: Reflections by Scholars from the Region.* Washington: The Brookings Institution and Geneva: UN Research Institute for Social Development, p.75-111.
31. Vojnić, Dragomir (2001.) „Globalization, Integration and Central European Countries in Transition with a Special Reference to Croatia“. U: *Postsocijalističke strane v uslovijah globalizacii, Sbornik materialov međunarodnoj naučnoj konferencii.* Moskva: RAN. s. 290-309.

32. Vojnić, Dragomir (2004.) „Tržište, prokletstvo ili spasenje – uz obilježavanje šezdeset pete obljetnice Ekonomsko instituta, Zagreb“, *Ekonomski pregled*, (55), (9-10) : 681-726.
33. Vojnić, Dragomir (2008.) „Ob ekonomičeskih preobrazovanijah v Jugoslavii vo vtoroj polovine XX veka“, *Novaja i novejšaja istorija (RAN)*, 2:109-121
34. The World Bank (2000.) *Croatia – Economic Vulnerability and Welfare Study*. Washington.
35. The World Bank (2001.) *Attacking Poverty – World Development Report 2000/2001*. Washington